

С. О. Біляєва

ФОРТЕЦІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ (З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ)

Статтю присвячено питанням історії вивчення фортець Великого князівства Литовського на теренах Київській землі за писемними та археологічними джерелами. Запропонований порівняльний аналіз та типологія фортець, намічені завдання подальших досліджень.

Ключові слова: Київська земля, фортеця, замок, типологія.

Вивчення складних механізмів існування українських земель інкорпорованих у державну систему Великого Князівства Литовського (далі — ВКЛ), одного з найбільших європейських утворень пізнього середньовіччя — початків раннього модерну, залишається у переліку актуальних проблем сучасного етапу розвитку історико-археологічних досліджень, формування нового бачення історії взаємодії різних цивілізаційних механізмів на теренах України. Це стосується і джерельного забезпечення, і тривалого ідеологічного та політичного тиску російського та радянського періодів існування України, недостатньої уваги до пам'яток цього періоду, тривалого відкидання археологічної складової у накопиченні джерел, штучним звуженням хронологічних меж археології як науки, й археології України зокрема. Відновлення справжньої історії країни у тісному взаємозв'язку із подіями Європейської історії набуває надзвичайно великого сенсу в умовах інформаційного протистояння, перекручення історичного минулого українського народу.

Повною мірою це стосується і вивчення одного з найважливіших та знакових елементів оборонного напрямку — фортець. За часів ВКЛ вони належали до замкової баштової системи оборони і мали не лише захисне, але й соціаль-

но-політичне та економічне значення, статус адміністративних центрів та місць мешкання еліти суспільства.

Особливе значення дослідження замків-фортець на теренах Київського князівства відбиває історична вагомість регіону у державотворенні та існуванні Руської держави, спадкоємності її традицій та поступального розвитку федеративної структури Великого князівства Литовського та Руського, що має надзвичайну вагу в *«розв'язанні проблем континуїтету в національній історії»* (Русина 1998, с. 16). Часові межі відображають складний період із середини XIV ст., коли *«східня Україна входить у склад Литовської держави, дістає на ново державну організацію, князю владу і дружинно-боярську верству. З'являється на ново тенденція вернути собі страчені простори, закріпити її озброєними замками, утворити нові кадри воєнно-служебної людности»* (Грушевський 1995b, с. 9). Цей період продовжується до середини XVI ст. (до 1569 р.).

На думку М. С. Грушевського, *«Найбільш визначним і енергетичним репрезентантом цих змагань... виступає Вітовт»* ... *«Річні дороги Дніпра, Бога, Дністра, їх виходи він хоче мати у своїх руках, і для того ставить тут ряд замків»* (Грушевський 1995b, с. 9).

У контексті сучасних досліджень археологічної складової вивчення історії української державності, слід звернути увагу на визначення М. С. Грушевським принципово важливих положень для розуміння сутності процесу, що відбувся: 1) Україна *«дістає на ново державну організацію»*, а саме *«федеративну державу, яка є продовженням Київської Русі у нових умовах»*; 2) *«тенденція вернути собі страчені простори»*, коли простір дійсно дійшов до Чорного

моря, і в наступні часи відбувалися процеси колонізації українським населенням південних теренів України; 3) «закріпити її (повернену територію — С. Б.) озброєними замками», що простежується за результатами вивчення процесів заселення та поселенських структур цього величезного регіону; і, нарешті 4) «утворити нові кадри військово-служебної людності», що було втілено у народженні і розвитку українського козацтва (Грушевський 1995b, с. 9).

Як вважав М. С. Грушевський, державні замки східної України, побудовані владою, мали служити «передовими стражницями», та тримати невеликі війська. Насамперед у Києві, та почасти — у Черкасах та Каневі, щоб чинити опір проти татар. На жаль, аналіз їх обороноздатності, за даними письмових джерел, далеко не вказував про можливості якісного захисту. Перш за все, як засвідчив науковець, «Фортифікаційний тип, способи будови й охорони цих українських замків XVI в. тхнуть старую традицією, і такими, якими бачимо їх в середині XIV в., вони без сумніву були не тільки в початках цього століття, а й далеко раніше. Се давній староруський город, що дуже поволі тільки прилашдуєть ся до новочасних способів війни...» (Грушевський 1995b, с. 35). Тими традиційними рисами будівництва замків того часу були: розташування на високій горі, але часто без належного забезпечення оборони за рахунок двох—трьох глибоких ровів, заповнених водою; дерев'яні укріплення; староруська техніка «рублення», спорудження городень, тобто зрубів, наповнених землею; дерев'яні вежі... Замки були затісні. Розміри значної кількості замків були не більше звичайного подвір'я — 1/3 десятини. Стіни, які повинні були обмазані глиною, щоб захистити від пожежі, не утримувались у належному стані. Отже, такий замок не міг дати притулок великій кількості населення (Грушевський 1995b, с. 37).

Крім того, людність та місцева адміністрація намагалися спихнути на уряд будову і нагляд за замками. В свою чергу уряд намагався звалити все на місцеве населення. Військові сили були слабкі, зокрема артилерія. За винятком Київського замку, інші мали всього по 4—5 гармат (Грушевський 1995b, с. 38).

М. С. Грушевський присвятив різним аспектам надзвичайно доленосної доби VI—IV та першу частину VII тому історії України-Русі (Грушевський 1993; 1994; 1995a; 1995b) та заклали фундаментальні положення, які залишаються надзвичайно актуальними в українській історії. У загально історичному контексті цей період влучно конкретизує провісницька думка М. С. Грушевського, який наголошував на «органічній зв'язності і тяглості народного життя», котре «не перериваєть ся вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід» (Грушевський 1995b, с. VIII), що набула надзвичайно актуального змісту у сьогоденні,

у суворих реаліях російської агресії проти України, яка поставила на карту саме існування українського народу як етносу.

Важливим та широко відомим писемним свідоцтвом безперервності життя на кінець XIV ст. є «Список руських міст далеких і близьких» (Тихомиров 1979, с. 90—117), у якому спеціально визначені «міста Київські», які нараховують 71 місто. Впродовж тривалого часу документ викликав багато питань в історичній літературі, починаючи з дискусій щодо достовірності свідчень, послідовності переліку міст, відповідності більш пізнім мапам та ін. Від суцільного заперечення (П. Г. Клепатський) до більш продуктивного пошуку відповідності низки пунктів «Списку» даними інших джерел, зокрема карт XVI—XVII ст. (Н. В. Молчановський, О. М. Андріяшев, М. М. Тихомиров та ін.). Проте, «Список», безперечно, надав потужну основу для таких пошуків, розвитку досліджень в галузі історичної топографії XIV—XVI ст., пошуку ознак замкових структур за уривчастими повідомленнями писемних джерел та матеріалами археологічних досліджень аж до сьогодення.

Не втратили значимість і дослідження вже вищезгаданого П. Г. Клепатського, який намагався розібратися із питаннями історичної топографії Київської землі Литовського періоду. Книга вийшла друком ще у далекому 1912 р., але була перевидана відносно нещодавно, у 2007 р. Як відзначив Л. В. Войтович у передмові до перевидання: «Взявши за основу атлас Левассера де Боплана, виданий В. Г. Ляско-ронським у 1901 р. П. Клепатський спробував створити детальні карти повітів Київської землі на базі віднайдених ним документів і згадок в цих документах населених пунктів. Ця частина дослідження вражає своєю інформативністю і немає рівних щодо цієї тематики» (Войтович 2007, с. 11).

На сьогодні, звичайно враховуючи сучасний стан вивчення проблематики, має сенс звернутися до детальних карт та інформації П. Г. Клепатського у декількох аспектах, зокрема з точки зору порівняльного аналізу інформації, наведеній автором за даними писемних джерел із накопиченими до цього часу археологічними матеріалами. До того ж, дослідження останніх десятиліть в галузі кастелології, як теоретичних так і практичних напрацювань, дозволяють підійти до питань вивчення фортець литовського періоду із урахуванням всього накопиченого ресурсу знань та уявлень (Šlapas 2020). Проте, у довгостроковій перспективі існує декілька інформаційних шарів, які потребують окремих кастелологічних досліджень.

Впродовж понад століття від часу створеного П. Г. Клепатським переліку населених пунктів, зокрема замків, загальний обсяг інформації був суттєво доповнений, в першу чергу за рахунок новітніх досліджень в галузі картографії та археології. Змінились підходи до ар-

хеології як науки, з'явилися окремі напрямки вивчення замкових структур, які знайшли своє відображення насамперед у розвитку компаративної кастелології.

Відзначимо, що на заваді вивчення історичного минулого «татарського» і підходів до наступного — литовського періоду, була теорія повного «запустіння» Києва та Київщини, міграції всього населення, сформована наприкінці XVIII ст. російськими істориками, підхоплена її послідовниками у XIX ст. (В. М. Татищев, М. М. Щербатов, М. М. Карамзін, М. П. Погодін, В. Й. Ключевський та ін.). Зокрема, ця теорія заперечувала генетичну спадкоємність та неперервний культурний розвиток від Русі до України. Концепція заважала об'єктивній оцінці повідомлень різноманітних джерел, і мала довгий шлейф у XX ст., не зважаючи на дані топоніміки, картографії, археологічних обстежень українських дослідників із визнанням спадкоємності культури періоду київської Русі у наступні століття (М. О. Максимович, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський та ін.), що було остаточно доведено дослідженнями останньої чверті XX ст.

До того ж, розвитку широкомасштабних археологічних досліджень впродовж тривалого часу заважали хибні методологічні підходи, які штучно ставили поза їх межами період пізнього середньовіччя — раннього модерну. З «легкої руки» голови радянського археологічного світу Б. О. Рибакіна, археологія закінчувалася монголо-татарською навалюю, тобто кінцем 30-х — початком 40-х років XIII ст.

Надзвичайно важливим об'єктом у справі доведення археологічного майбутнього культурних нашарувань литовського та більш пізніх часів був *Київський Замок*. Починаючи з дослідників XIX ст. (М. О. Максимович, М. В. Закревський, П. Г. Клепатський), багатьма дослідниками XX — початку XXI ст. (В. А. Богусевич, І. І. Мовчан, В. О. Харламов, Г. Ю. Івакін, С. І. Климовський, та ін.) ідея спадкоємності та подальшого розвитку Києва отримала вагомі докази в археологічних матеріалах. Саме М. В. Закревському належить і спроба підрахувати площу Київського замку, який, на його думку, займав всю Замкову гору, а саме 3200 кв. сажень (або 1,45 га), що додавало йому значення головного замку Київської землі та Української складової ВКЛ (Клепатський 2007, с. 279).

Не дивлячись на досить невелику базу відомостей про литовський період, й перші дані за люстрацією середини XVI ст., відбувалося поступове накопичення артефактів з ознаками культури XIV—XVI ст. В цілому, історія вивчення Київського замку за писемними джерелами та археологічними матеріалами надзвичайно докладно та ретельно представлена О. О. Попельницькою, яка надала зведену інформацію для різних аспектів подальшого вив-

чення замку та його колекцій (Попельницька 2006). Зупинимось на принципово важливих етапах цього дослідження для розуміння історії вивчення.

Під час перших розкопок на Замковій горі К. О. Ставровським були знайдені «празькі» гроші разом із глиняними статуетками XIV—XV ст. (Попельницька 2006, с. 60). У 1903 р. тут знайдено скарб монет Володимира Ольгердовича (Івакін 1996, с. 139). Впродовж 1932—1933 та 1935 рр. С. С. Магурою в процесі розкопок в Києві на Замковій горі методом розкриття широких площ, були отримані матеріали, серед яких невідома раніше кераміка, яку вже у повоєнний час визначають належною до польсько-литовської доби (Магура 1934). На жаль, наприкінці 1937 р. дослідник був репресований. Розкопки були продовжені у 1939—1940 рр., напередодні Другої світової війни, В. Є. Козловською, авторство якої впродовж тривалого часу замовчувалось в науковій історіографії (Козловська 1947). Проте, на думку В. М. Зоценка, *«Завдяки її дослідженням було простежено стратиграфічне залягання культурних шарів (зокрема, решток дерев'яних балок, глиняної стінної обмазки і дерев'яного помосту від житлових і оборонних споруд XV—XVI ст.) та зібрано численний речовий інвентар»* (Павлова 2007, с. 75).

У 1948 р. роботи були відновлені групою дослідників під керівництвом В. А. Богусевича. Автор віддав належне результатам розкопок 1939—1940 рр. під керівництвом В. Є. Козловської, але за ідеологічних та політичних обставин того часу не міг назвати її прізвище. Як вказував дослідник, саме під час робіт кінця 1930-х рр. на деяких ділянках Замкової гори були знайдені *«незруйновані археологічні комплекси»* (Богусевич 1952, с. 66).

За результатами робіт на розкопі 4 В. А. Богусевич відмічав знахідки *«головним чином кераміки польсько-литовського часу та Київської Русі»* (Богусевич 1952, с. 67). Подальше розкриття культурного шару цього розкопу, дозволило виявити ситуацію, яка стала принципово важливою для розуміння характеру будівництва на Замковій горі, і її значення в історії Києва XIV—XV ст. та наступного часу: *«У північно-східному кутку на глибині 1,2 м на площі 2,0 × 2,5 м була розкрита глиняна підлога. При поглибленні розкопу у північній його частині на глибині 1,55 м виявлено шар товщиною в декілька сантиметрів. Насичений битою цеглою, серед якої було багато цегли часів Київської Русі, в тому числі цегли XI ст. У цьому ж шарі знайдено багато кераміки XIV—XV ст. поряд з такими речами, як фрагмент шиферного пряслиця та кришталева бусина. Можна думати, що це було будівництво XIV—XV ст., але вважав, що можливо, для фундаменту дерев'яної кріпості були використані цегляні будівлі Київської Русі»* (Богусевич 1952, с. 68).

Проте, Г. Ю. Івакін цілком слушно довів, що ці споруди були рештками більш пізніх будівель XV—XVI ст. — замкових городень (Івакін 1996, с. 137). Слід зазначити, що ряд реконструкцій структур Київського замку періоду ВКЛ були запропоновані у фундаментальній монографії Г. Ю. Івакіна, присвяченій історичному розвитку Києва XIII—XVI ст. (Івакін 1996). Автор вдало поєднав археологічні факти із іншими видами джерел, що дозволило отримати типологічну характеристику Київського замку, його місце у замковій архітектурі Східноєвропейського простору. За описом замку у Люстрації 1552 р., яку наводить Г. Ю. Івакін, замок був «з дерева соснового тесаного уроблен, инъшие менши, вси з бланъкованьем добрым, драницами не тонъкими побитым, с помосты с подсябитьем з дверьми, а с столъбами, где их потреба» (цит. за Івакін 1996, с. 134).

«Частина «городен»-зрубів заповнювалась трамбованою землею, а частина лишалася порожньою, там розміщувалися різні службові приміщення. Вгорі йшло «бланкованье» — захисна стіна із бійницями та критим дахом з «подсябитьем» (висунутою вперед частиною «бланкованья» отворами внизу для скидання каміння, злива смоли, опору нападаючим). По «бланкованью» ходила у мирний час й замкова сторожа» (Івакін 1996, с. 134). Замок мав дерев'яні укріплення, двоє воріт, близько 20 будов, єдиний у місті годинник, у різні часи від 3 до 15 сторожових триарусних башт, від 1 до 4 колодязів глибиною 60 м, у період розквіту (1552 р.) — 3 православні та 1 католицьку церкви. Замок проіснував з кінця XIV до середини XVII ст.

На думку Г. Ю. Івакіна, київський замок «... являв собою яскравий приклад спадкоємності традицій давньоруського оборонного зодчества у XIV—XVI ст. Принципи розміщення замку на рельєфі з урахуванням максимального використання природніх рубежів, вільне планування, яке органічно сполучається з формою гори, конструкції його дерев'яно-земляних споруд впливали з досвіду оборонної архітектури давньоруських городищ, особливо Середньої Наддніпрянщини» (Івакін 1996, с. 137).

У той же час планування, архітектурні та функціональні особливості Київського замку мають паралелі і прямі аналогії із замками литовського часу, основним будівельним матеріалом яких, було каміння. Так, в опису Київського замку згадана одна чотирикутна вежа (решта — округлі). Всі вежі мали помости «со стрельбами». Вежі мали три рівні для гарматного бою. Фрагменти вапняної та глиняної стінних обмазки вказують на те, що ними могли покривати й стіни бойових башт (Козловська 1947, с. 144). Близькі риси до київської мала кам'яна чотирикутна вежа, відкрита під час розкопок литовської фортеці Тягинь на півдні Київської землі (Фортеця... 2021). За розрахунками архітекторів вежа могла мати три яру-

си. На першому її поверсі також знаходилась дерев'яна конструкція — поміст із фрагментами бомбарди. Глиняна та вапнякова обмазка стін вежі аналогічна стінам башт Київського замку. Така ж обмазка стін мала місце і в інших замках Литви, зокрема на теренах Білорусії, а також у Польщі. І київська, і тягинська вежі належать до одного періоду ВКЛ.

На території Київського замку під час розкопок 1948 р. виявлені рештки жител XIV—XV ст. (Івакін 1996, с. 138), кераміка XIV—XVI ст., цвяхи, наконечники стріл з масивним чотиригранним верхом (арбалетні), великоформатна цегла з канелюрами. Аналогічні арбалетні болти у великій кількості знайдені біля стін Тягинської фортеці. Вони мають повні аналогії арбалетним болтам з чисельних городищ Литви цього ж часу, зокрема Вільнюського замку (Виткунас, Забела 2017, с. 75).

Окрім вищезгаданого скарбу монет Володимира Ольгердовича, в різні роки були знайдені празькі гроші (Козубовський 1991, с. 4, 5), контрамарки німецьких міст, пічні кахлі XIV—XVI ст. Монети Київського князівства мали поширення на значній території і у великій кількості. На сьогодні це понад 1200 монетних знахідок, абсолютна більшість з яких зосереджена на території Середньої Наддніпрянщини, але поодинокі знахідки відомі й у Литві, на півдні України, у Поволжі і, навіть, на теренах Краснодарського краю. Встановлено, що початок власного карбування монет у Києві датується 1354—1363 рр. (Козубовський 2016, с. 27—28).

На думку Г. А. Козубовського, «скарбовий матеріал, кількість існуючих монет, значна кількість типів та варіантів київських монет дозволяють стверджувати, що Київське князівство одним із найперших у Східній Європі відродило виробництво власних монет, постійно наращувало їхню масу і в 90-ті рр. XIV ст. майже повністю забезпечувало себе власною монетою» (Козубовський 2016, с. 39).

Найбільш ранні кахлі Київського замку представлені знахідками відкритого (горшкового) типу. Коробчасті кахлі часто прикрашені різними зображеннями, деякі вкриті поливою. З них привертають увагу стилізовані зображення лева та вельможі (Шовкопляс 1957; 1975, с. 101, 102). На думку Г. Ю. Івакіна, Замкова гора як історичний район міста, починаючи з середини XIV ст. набула нові соціальні функції. З посадського, ремісничого району вона перетворилася на цитадель, дитинець міста, стала місцем зосередження вищої адміністрації та гарнізону (Івакін 1996, с. 139). На цей час «кордони Київського князівства проходили далеко на півдні й практично були визначені походами часів Вітовта й Володимира Ольгердовича» (Івакін 1996, с. 95).

На час князювання Володимира Ольгердовича південні кордони князівства умовно можна провести по рр. Ворсклі, Тясмину, далі на

захід — південніше Звенигородки до вододілу Південного Бугу, Тетерева й Случі. Втім, на правому березі Дніпра більш надійний рубіж — р. Рось. Вірогідно, до території князівства входили Олешня, а також інші укріпленні пункти в районі Дніпро-Бузького лиману, що згадуються як форпости Вітовта (Івакін 1996, с. 74). Імовірно, саме під час князювання Володимира Ольгердовича було побудовано новий міцний дерев'яно-земляний замок на окремії горі, що здіймалася над Подолом, і пізніше набула назви Замкової (Киселівка) (Івакін 1996, с. 75).

Відповідно до адміністративного поділу XIV ст. Київська земля литовського періоду включала дев'ять повітів. Тому, у переліку замків цілком можливо використати їх розташування за адміністративним поділом того часу, як і було запропоновано П. Г. Клепатським. Для зручності співставлення звернемось до переліку замків за повітами, які постали адміністративною одиницею саме у XIV ст. На думку дослідника, його створення було обумовлене потребами замкової служби за схемою: замок — формування поселенської агломерації навколо замку — створення повіту (Клепатський 2007, с. 254).

Це дає також можливість скласти попередню характеристику замків, яка включає наступні відомості: місце розташування, топографія, типологія, планувальна структура та площа замків у різних регіонах Київської землі. У цілому це формує комплексну інформацію про складові структури замкового будівництва на її території.

Відзначимо, що основні етапи типологічного розвитку замків та міських фортифікаційних систем українського південно-східного прикордоння були запропоновані О. Є. Мальченко, який розробив опорну схему і для інших частин Київської землі (Мальченко 1996), яку згодом поширив на Брацлавське та Подільське воєводства (Мальченко 2001).

Проте, накопичення археологічних матеріалів в останні десятиліття дозволяють звернутися до подальшого вивчення проблематики замків.

Мозирський повіт. Адміністративний центр *Мозир*, відомий з давньоруського періоду. На Замковій горі був розташований дерев'яний замок розміром 60 × 120 м, тобто загальна площа його дорівнювала 0,72 га¹. Замок мав оборонно-адміністративне значення. В ньому розміщувались різні споруди для збереження провіанту, церква та декілька житлових приміщень (Клепатський 2007, с. 167). Впродовж 1520—1530 рр. зруйнований татарами. Відбудований близько 1543 р. дерев'яний замок з городнями та трьома вежами. Під час розкопок на замчищі знайдені залишки житлової споруди XVI ст. з кахляною пічкою, складеною із горшкових кахель з квадратним устям та коробчастих, прикрашених по боках геометричним орнаментом, кахель (рэд. Гетаў 1993, с. 390).

1. Площу замків визначала автор статті.

Овруцький повіт. *Овруч* — військово-адміністративний центр з давньоруського часу. З 1470 р. один з центрів Київського воєводства. Овруцький дерев'яний замок побудований із сосни на Замковій горі. Опис замку на початок XVI ст. зберігся у люстрації 1519 р., за якою у замку були 4 ворітних брами, шість башт, три вежі великі боронили все місто, 61 городня, міст перед замком на палях (Грушевський 1995, с. 36—37; Клепатський 2007, с. 183). Детальний опис замку зберігся й від 1552 р., за яким розміри замку склали: 66 сажень довжиною, 44 сажні завширшки. Таким чином площа дорівнювала 1,2 га (сажень у XVII ст. складав 2,16 м). Стаціонарні археологічні дослідження власне Овруцького замку не проводилися. Розвідками та рятувальними роботами Овруцької експедиції ІА НАН України 1996—2014 рр. на ділянці Замкової гори, а також сусідній Василівській горі та території окольного міста, вдалося зафіксувати виразні матеріали післямонгольського часу (кінець XIII — XIV ст.) та артефакти, що засвідчують потужне заселення замку і міста впродовж всього середньовіччя, й навіть до сьогодення (Томашевський 2004; Томашевський, Павленко 2014, с. 477—479)².

Олевск. Імовірно у XVI ст. тут існував дерев'яний замок (Клепатський 2007, с. 197). З 2009 р. археологічні дослідження в центральній частині міста (зокрема й пошуки середньовічного замчища) та на городищі в ур. Бабина Гора (на північно-східній околиці) проводить Житомирська експедиція ІА НАН України (Петраускас 2017, с. 225—226; Петраускас, Хададова 2020).

Житомирський повіт. *Житомир*. Замок завойований Гедиміном у 1320 р., у 1482 р. зруйнований Менглі Гіреєм, був відбудованим, але декілька разів горів у першій половині XVI ст. Знаходився на Замковій горі над р. Кам'янка. Належить до традиційних дерев'яних замків. Мав доволі високі стіни, 45 городень, 4 вежі та 2 башти. За свідченнями мав обмазані, але погано, стіни, а от підйомного мосту не було. Розміри замку 62 × 55 сажень, площа дорівнює 1,4 га (Грушевський 1995b, с. 37; Клепатський 2007, с. 209—210). Впродовж 2011—2016 рр. проведені археологічні дослідження в історичній частині Житомира, зокрема й там, де знаходився Житомирський замок (Древляньські... 2018).

Чуднів. На території Чуднова відомі залишки городища давньоруського часу. Перша згадка міста датується 1416 р. Замок відомий з другої половини XV ст.: згадуються три гармати та дві пищалі для захисту (Клепатський 2007, с. 224). На жаль, археологічні дослідження замку не проводились.

Любецький повіт. Питання історії *Любецького замку* має доволі тривалу історію, яка відбиває й доволі трагічну долю археологічних матеріалів

2. Висловлюємо щирі подяку С. Павленку за презентовані матеріали та інформаційні доповнення.

українських пам'яток, у якій відбилися специфічні риси археології на рівні вільних уявлень, що видавалися за факти науки. Не дивлячись на значний інтерес до Любеча та його округи, невеличкі розкопки на Замковій горі були здійснені лише у 1947 р. А. А. Пошко та 1948 р. В. К. Гончаровим. Найбільші за масштабом роботи на замчищі здійснені впродовж 1957—1960 рр. Б. О. Рибаківим, матеріали яких, за винятком двох невеличких статей, не були опубліковані (Веремейчик 2014, с. 209). Слід зауважити, що О. М. Веремейчик здійснила об'єктивний аналіз та оцінку стану джерел з розкопок Любецького замку експедиціями Б. О. Рибаківим. Стан матеріалів та якість колекції, до того ж розпорошеної по різних установах, практично не дозволяє встановити достовірні факти науки щодо Любецького замку. Елементи планування та матеріали культурного шару замчища, отримані у процесі новітніх досліджень 2009—2019 рр., дозволили встановити особливості забудови і фортифікаційні споруди середньовічного Любеча (Веремейчик 2014, с. 214; 2020).

Ю. М. Ситим та І. В. Кондратьєвим здійснена спроба встановити етапи функціонування Любецького замку в XIV—XVII ст. за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибаківим на підставі значної частини матеріалів археологічної колекції з розкопок Любеча, привезеної з Росії до Чернігівського історичного музею на тимчасове зберігання у 1979 р. (Ситий, Кондратьєв 2012). На жаль, у складі речей немає індивідуальних знахідок. Останні не повернуті в Україну. Тому, їх наявність на час розкопок можна встановити лише за «Звітами», що зберігаються у Науковому архіві ІА НАН України, а місця знахідки й фіксації за «Описом», переданим разом із колекцією. Авторами зроблена спроба реконструкції вигляду Любецького замку часів ВКЛ, Речі Посполитої та Гетьманщини (Ситий, Кондратьєв 2012, с. 12). Відліком для визначення місцезнаходження замку литовського часу є кераміка XIV—XV ст. та празький гріш чеського короля Вацлава IV (1378—1419 рр.). Це добре корелюється з першим пожалуванням Любеча 1387 р. Скіргайлу Ольгердовичу (Ситий, Кондратьєв 2012, с. 13). Серед знахідок того часу посуд та кахлі горшкподібної форми, аналогії яким були знайдені у Київському замку (Сытый 2010; Ситий, Кондратьєв 2012). Що стосується конструктивних деталей замку литовського періоду, вони не збереглися, але й деталі конструкції наступного періоду засвідчують його конструкцію з деревини, наявність городень. Проте, зафіксовані залишки трьохярусного донжону, що збігається з описом Любецького замку 1606 р. (Ситий, Кондратьєв 2012, с. 17).

Остерський повіт. Остер. Невеличкий замок побудований на городищі давньоруського часу біля 1538 р. Укріплення з соснової деревини мало 30 городень та 5 веж. Розміри замку

становили 37 × 31 сажень, що складає 0,46 га (Грушевський 1995b, с. 37; Клепатський 2007, с. 240).

Путивльський повіт. Путивль. За літописами та археологічними матеріалами відома дерев'яна фортеця давньоруського часу. Перші археологічні дослідження, зокрема на городку, де був дитинець давньоруського міста здійснені Д. Т. Березовцем у 1947 р. Впродовж 1959—1961 рр. на території укріплення провів розкопки В. А. Богусевич. Він знайшов залишки кам'яної церкви, дослідження якої були продовжені Б. О. Рибаківим. Разом з тим, під час розкопок знайдений археологічний матеріал широкого хронологічного діапазону XI—XVI ст. (Богусевич 1963, с. 165—174). Комплексне та довготривале вивчення Путивля здійснив О. В. Сухобоков у 1979—1981 та 2006 р., за результатами яких видані фундаментальні монографії (Сухобоков 1990; Сухобоков, Юренко 2019). У татарський час за даними Любецького Синодиду місто залишалось центром Путивльського князівства як прикордонна фортеця та торгове місто. У литовський час, у 1356 р., його захопив Ольгерд, й до 1500 р. він залишався у межах Русько-Литовської держави (Клепатський 2007, с. 246).

Чорнобильський повіт. Чорнобильський замок розташований на р. Прип'ять, існував у XV ст. Зруйнований татарами та відновлений у 1521 р. за давньоруськими традиціями, з соснової деревини. Укріплення мало 18 городень, дві вежі, рів глибиною понад 4 м, міст на палях. Розмір замку невеликий: 22 × 17 сажень, площа — 0,15 га (Грушевський 1995b, с. 37; Клепатський 2007, с. 256).

Київський повіт. На його території були розташовані чисельні населені пункти, відомі за літописними повідомленнями з доби Київської Русі, поселенські структури різних типів (міста, села, монастирі та маєтки митрополичий кафедри), у деяких згадані митниці, а також нові структури, побудовані у литовський час.

Надзвичайно важливе місце належить *Київському замку* — резиденції удільного князя Володимира Ольгердовича (опис замку наведений вище). На той час це була держава у державі, що утверджується і наявністю монетного двора, де карбувалися монети Володимира Ольгердовича. Після ліквідації у 1471 р. Київського князівства, замок став офіційною резиденцією київських воевод.

Черкаський повіт. Черкаси. Навколо історії виникнення та подальшого розвитку міста точилося багато дискусій, докладний аналіз яких наведено у роботі Д. П. Куштана та В. В. Ластовського з археології та ранній історії міста Черкаси. Авторами переконливо доведено, історії Черкас відповідають знахідки XV—XVI ст., коли місто входило до складу ВКЛ. За місцем знаходження знахідки переважно зосереджуються біля Дзеленьгори (Куш-

тан, Ластовский 2016, с. 83). За часів князя Вітовта після 1393 р. фортеця стає центром староства / намісництва, а місто набуває статусу великокнязівського (Куштан, Ластовский 2016, с. 187—189). За ревізією 1552 р. розміри замку становили 60 × 40 м (Грушевський 1995b, с. 37), площа — 0,24 га. Проте, як вважає Д. П. Куштан, в ревізії наводяться значно менші розміри замку, а саме 30 × 17 сажень (64 × 36 м) через некоректні заміри.

У 1490 рр. були зроблені спроби побудови нового замку. Впродовж 1549—1952 рр. Остафієм Дашкевичем, старостою Черкаським і Канівським, був зведений третій замок на місці старого на Замковій горі, опис якого зберігся в архіві державної канцелярії ВКЛ, звідки він потрапив до Архіву Південно-Західної Русі. Замок був зведений у відповідності із давньоруськими традиціями. Стіни були з дубових та соснових колод, що ставилися вертикально і дуже щільно. Було побудовано 29 городень. По кутах 4 вежі, в яких стояли гармати великого калібру, виготовлені у Черкасах 1532 р. Від поля замок оточував широкий рів. На подвір'ї знаходилась дерев'яна церква. Згідно з описом і промірами, фортеця мала в плані форму рівнобічного трикутника зі стороною завдовжки близько 100 м; верхівка якого спрямовувалась у бік Дніпра, а основа прилягала до сухого рову. У фортеці було три кутові вежі та четверта, — надбрамна. Існував дерев'яний міст на палях через рів, що сполучав замок із посадом. На території замку розташовувались дерев'яна церква Св. Миколая; «чорна» хатина із сіньми поблизу воріт; «житник» (продуктова гамазая) на стовпах; порохова комора, обмазана глиною; дві «пивниці» (льохи); дві копи соснових брусів. Також у замку містився колодязь з коловоротом глибиною 18 сажень (39 м). Перед фортецею стояли «чорна» хатина із сіньми та стайня (Куштан, Ластовський 2016, с. 191—192).

За розмірами та кількістю башт Черкаський замок поступався не лише Київському, але й Канівському (той мав шість веж). За описом 1552 р., він цілком відповідав основним тенденціям фортифікаційного будівництва ВКЛ XIV—XVI ст.: замок споруджено з дерева на природно захищеному мисі, який обмежував із напільного боку штучний рів. На відміну від «руських градів», замки литовської доби все менше пристосовувалися до рельєфу місцевості, мали регулярне планування, у формі трикутника або квадрата (Куштан, Ластовский 2016).

Черкаська фортеця виглядала майже так само, як деякі дерев'яні замки часів ВКЛ на теренах Білорусії, зокрема Коз'янський та Красний (Тетче). На думку Д. П. Куштана, ця схожість не є випадковою, тому що замок у Черкасах будували білоруські теслярі. Трикутна форма характерна і для кам'яних замків цієї доби — наприклад, Токівський замок на

Тернопільщині (Куштан 2017, с. 47—53; 2018, с. 20—28). Слід відзначити, що трикутне планування типове для багатьох замків різних територій, що презентує Константинопольський тип планування.

У люстрації 1552 р. згадано ще один, новий Черкаський замок, місце розташування якого викликало дискусію у науковців. На думку О. С. Мальченко Черкаський замок був розміщений на початку 1550-х рр. (Мальченко 2001, с. 80). Дослідження Д. П. Куштана та В. В. Ластовського засвідчують продовження функціонування Черкаського замка попереднього часу біля Дзеленьгори. А отже, новий замок мав інше місце розташування. На момент огляду люстраторів замок був недобудований: земляний вал, загачений хмизом та обшитий зовні дошками, мав заввишки 7 ліктів (4 м), завширшки 7,5 ліктів (4,3 м) (Куштан, Ластовський 2016, с. 194).

Канівський замок побудований Остафієм Дашкевичем у 1535 р. Відомий опис за люстрацією 1552 р. Знаходився на високій горі, мав розміри 45,5 × 18 сажень (92 × 36 м), площа — 0,3 га. У фортеці було 6 веж та 23 городні (Клепатський 2007, с. 322).

Із зовнішньої сторони для захисту від вогню мури фортеці були обмазані товстим шаром глини. Над стінами височіло 6 веж. Вежі мали покрівлі, а городні — примостки і піддашся. На вежах примостках стояли гармати, лежали інші засоби оборони — каміння, колоди, смола, були тут і діжки (кухви) з водою, щоб гасити пожежу. Городні використовувалися водночас і як помешкання, і як склад. У дворі фортеці стояв будинок старости і кілька маленьких хатин для челяді.

Білоцерківський замок. Оборонна споруда зведена у 1550—1552 рр. на скелястому березі Росі. Навколо замку пролягав вал із стіною з дубового частоколу, чотири башти, в'їзд через міст. В самому замку розміщувались порохівня, приміщення для гармат (Гурський 1998, с. 20).

Замки Київської землі у Північному Причорномор'ї. Наприкінці XIV — на початку XV ст. Великий литовський князь Вітовт здійснив грандіозний геополітичний проект з укріплення Дністровсько-Дніпровського межиріччя системою замків-фортець (Шевченко, Ясько, Мних 2020, с. 57). В адміністративному відношенні західні північно-причорноморські землі були підпорядковані Київському князівству. На відміну від північних та центральних земель Київщини, замки Причорномор'я були іншим конструктивним типом замкового будівництва: це замки-фортеці, побудовані з використанням каменю. Це засвідчено нашими дослідженнями Дашіва (Очакова) у центральній частині та Тягиньської фортеці на Сході Чорноморського узбережжя. Вони мають спільні риси з фортецями-замками на заході північно-причорноморської смуги, будівництво яких

пов'язано із діяльністю Молдавського князівства: Кілія, Білгород (Четатя Альба). Проте, у конструкції замків півдня Київщини спостерігається поєднання муру, кам'яних контрфорсів та дерев'яно-земляних укріплень, риси, яка пов'язує їх з північним варіантом фортець та давньоруськими коріннями.

Дашів (Очаків). Час виникнення Очакова досі викликає чимало суперечок серед наукової та краєзнавчої спільноти. Одним з дискусійних і мало вивчених є питання міста періоду ВКЛ. Воно має значний інтерес і з приводу локалізації місця знаходження, і характеру матеріальної культури, яка могла бути притаманною цьому часу. Проте, у «Списку міст» 1431 р., що залишилися після смерті Вітовта, Дашів згадується у переліку замків північного узбережжя Чорного моря, які перебували під контролем литовських правителів (Брун 1852, с. 7—8; Молчановский 1885, с. 291—295). Проте, є й певна плутанина Дашіва Поділля та Дашіва Причорномор'я (Молчановский 1885). Під час досліджень нашої експедиції в Очакові план розкопу було суміщено з місцем розташування фортеці на планах XVII—XVIII ст. та плануванням вулиць сучасного Очакова. На території, що відносилась до Старої фортеці, була виявлена стратиграфія, об'єкти та знахідки, які змусили нас поставити питання про більш ранній час існування міста. Це було засвідчено у відповідних «Звітах» експедиції та публікаціях. Проте, питання фортифікації ВКЛ за браком відповідних джерел Криму, Білгороду, й нарешті Тягинського комплексу залишалось відкритим. За результатами, здобутими дослідниками наприкінці ХХ — у перші десятиліття ХХІ ст., постало можливим повернення до попередніх матеріалів та їх аналізу. Зокрема, це стосується архітектурно-археологічного вивчення вищезгаданих пам'яток, що дозволило повернутися до історії Дашіва-Очакова. Під час розкопок ділянки, на якій за часів османського панування розміщувалась фортеця Озі, в розкопі Синагога на глибині від 1,5 м до материка на відмітці 2,0—2,1 м, та на 1,85—2,10 м *in situ* під шаром османського часу та горизонтом (0,64—0,9 м), виявлені залишки будівель, що передують османському культурному шару. Тут зафіксовані декілька фрагментів кладки стіни, розташованих по одній прямій. Стіна має такі основні параметри.

1. Кладку побудовано з частково оброблених каменів ракушняку та вапняку на вапняково-піщаному розчині. Загальна довжина лінії, на якій зберіглася кладка, складає понад 10 м з місцями руйнації. Максимальна довжина ділянки кладки що зберіглася — 2,5 м.

2. Залишки кладки засвідчують орфостатну систему із забутовкою всередині.

3. Кладка завширшки складає 1,0 м. Вона знаходиться на материку на глибині до 2 м. Надзвичайно важливе й те, що саме на рівні

материку на глибині 1,9—2,0 м у заглибленні (яма 4) на глибині 2,25 м *in situ* знайдений посуд сграффіто. За стратиграфічними спостереженнями будівля більш пізнього часу перебігає яму 4 або заглиблення. Посуд співвідноситься з знахідками кераміки сграффіто, які мають аналогії насамперед у кераміці Криму, а саме у пам'ятках XIV—XV ст. Мангупу (Герцен, Науменко 2005), Алустона (Тесленко 2005) та інших синхронних пам'яток або нашарувань (Тесленко 2018).

Аналогії керамічним виробам знаходимо на городищі та фортеці Тягинь, де близька кольорова гама прикрашає миски, що відносяться до XIV—XV ст.

Питання локалізації фортеці Дашів тривалий час залишалось дискусійним у науковій літературі. Відзначимо, що інколи її пов'язували із фортецею античного часу Алектор, або взагалі із іншими населеними пунктами (як, наприклад, Петухівка). Проте, і знайдені археологічні матеріали, і писемні джерела цілком конкретно вказують на одне і теж місце розташування укріплень литовського часу — територію Старої фортеці. Варто зазначити, що у другій половині 90-х рр. ХV ст. Очаків остаточно визначається як містечко Менлі Гірея у гирлі Дніпра (Мальченко 2003, с. 64, 65). При цьому наголошується, що це «новий городок». Як вважає О. Є. Мальченко: *«таке визначення могло стосуватися лише поновлених укріплень поселення»*, оскільки саме місто існувало й раніше, й належало литовцям, про що свідчить попередження Менлі Гірея з приводу будівництва укріплень міста, що було на землі ВКЛ (Мальченко 2003, с. 65). Крім того, Очаків у 1490 р. був атакований «київськими черкасками» (під керівництвом Черкаського і Каніського старости Богдана Глинського). Назва Стара фортеця та місце її розташування залишилися в історичній топографії Очакова і згадуються у наступних письмових повідомленнях. Саме до неї османи прибудовують Середній замок та Новий замок. Ці укріплення у комплексі зі Старою фортецею вже відомі у ХVІ — першій третині ХVІІ ст. За даними, наведеними А. В. Красножон, «Старий замок» мав підпрямокутну форму планування і довжину сторін 126, 126, 116 і 97 м (за планом 1730 р.; Красножон 2018, с. 118). Укріплена площа могла дорівнювати 1,4 га (?), але остаточно площа Дашіва литовського часу поки ще не визначена.

Тягинь (поблизу с. Тягинка, Бериславського р-ну Херсонської обл.). Фортеця замкової баштової системи оборони. Побудована наприкінці ХVІ — на початку ХV ст. Розташована на острові Велике Городище на високому березі р. Тягинка, паралельно течії Дніпра. Має планування Константинопольського типу у вигляді трикутника на території городища, де за часів улусу Джучі було розташоване одне з найбільш-

ших міст Нижнього Подніпров'я. Дослідження комплексу пам'яток (городища, фортеці та могильника) було розпочате В. Гошкевичем у 1914 р. Йому вдалось дослідити й визначити половину планування фортеці, обстежити частину стін та їх конструкцію, визначити датування пам'ятки, її належність до системи фортифікації князя Вітовта та митного контролю на переправі через р. Дніпро. У північній частині фортеці-замку зафіксована кам'яна споруда — донжон розміром 9 × 9 м, розкопаний у 1914 р. (Гошкевич 1916). Протягом ХХ — початку ХХІ ст. тут проводили обстеження та розкопки М. І. Оленковська (Абікулова), М. П. Оленковський, С. В. Бахматов, В. Є. Іллінський, Д. Р. Кобалія та інші.

У 2016—2022 рр. дослідження фортеці продовжила Південна Середньовічна експедиція ІА НАН України (керівник С. О. Біляєва). Роботи були розпочаті з обстежень та розкопок на території городища, а з 2018 р. — зосереджені на території фортеці. Зроблена топографічна зйомка городища та фортеці (О. В. Манігда, О. В. Грабовська), визначена площа городища 17,55 га та площа фортеці 0,73 га. З'ясоване планування комплексу засобами низьковисотної зйомки квадрокоптером (М. М. Ієвлев, О. В. Чубенко). За результатами стаціонарних розкопок встановлено, що це кам'яна фортеця замкового типу із вежами, побудована з частково обробленого вапняку. Простежено частину південної стіни фортеці довжиною 35 м та її конструктивні особливості: з внутрішнього боку мур був підсилений за допомогою системи кам'яних контрфорсів з вапняку, завтовшки 0,5 м, розташованих перпендикулярно до муру за 10 м один від одного, а також дерев'яно-земляною конструкцією заввишки 1,5 м та завширшки 1,2 м. Також було відкрито і частину східної стіни фортеці довжиною 10 м, завтовшки 1,0—1,2 м.

На південно-східному куті фортеці досліджено прямокутну багатоярусну вежу розміром 7 × 4,5 м. Північна стіна її збереглася на висоту до 1,72 м. Вона прикрашена фризом із сельджуцьким декором, аналогії якому зустрічаються на багатьох пам'ятках Північного Причорномор'я. На підлозі першого ярусу вежі зафіксовані залишки дощатої конструкції (помосту?) з тополі (за висновком М. С. Сергеевої), на якій знаходились фрагменти бомбарди. За визначенням О. Є. Мальченка, це так звана «середня бомбарда», морфологія таких бомбард характерна від кінця ХІV — до початку ХVІ ст. На думку дослідника, вона могла мати генуезьке походження, проте — не виключена і литовська причетність (Мальченко 2021, с. 58, 60).

Стіни вежі мають сліди обмазки вапняково-глинистим розчином та побілки (Фортеця... 2021, с. 15). На підлозі першого поверху простежені три стовпові ями (діаметром до 0,3 м та глибиною до 0,4 м) для стовпів для підтримки конструкцій другого ярусу, діаметром не менш

ніж 0,25 м. За висновками дослідників, вежа могла мати ще один-два поверхи, і, таким чином, сягати 9—15 м висоти. Прилеглий до неї мур, очевидно, сягав 5—7 м заввишки (Фортеця... 2021, с. 18).

Археологічні матеріали фортеці демонструють ознаки синкретичної культури Півдня: від литовської культури (хрестоподібні накладки на шкіряні торби, плита з геральдичним знаком, типові для Литви арбалетні болти), до культури багатоетнічного Криму (кераміка, що має повні аналогії на Кримських пам'ятках), козацької України (залізна булава ХV ст.), фрагменти західноєвропейського скляного посуду, польські монети першої половини ХV ст., татарські монети з Кафінською контрамаркою, монети Кримського ханства та ранне османські тощо (Фортеця... 2021).

За проведенням оглядом замків Київської землі литовського періоду, можливо визначити декілька загальних особливостей замкового будівництва. Зокрема, простежуються наступні етапи розвитку системи замкового будівництва: на першому етапі, наприкінці ХІV — на початку ХV ст., відбувається формування замкової баштової системи оборони; на другому етапі, у середині ХV — другій половині ХVІ ст., спостерігається період пристосування замкової баштової системи до оборони від вогнепальної зброї. Також з'являється система бастей (Мальченко 1996, с. 19—20).

На території Київської землі мають місце два фортифікаційні способи будови замків — фортець за територіальним поділом.

1. Північна та центральна частина Київщини: продовження давньоруських традицій будівництва фортифікації на основі деревинних конструкцій, заповнених землею (городні) за наявності багатоярусних башт та конструкцій (помости) для розміщення артилерійської зброї, інколи наявності донжонів з деревини. Планування фортець трикутне (Константинопольський тип) та прямокутне.

2. Південна частина Київської землі: перехід до замкової системи баштового типу із застосуванням каменю, наявності багатоярусних кам'яних веж, конструкції з деревини для розміщення артилерійської зброї та її залишки (бомбарда, кам'яне гарматне ядро). Співіснування кам'яних та дерев'яно-земляних конструкцій. Наявність кам'яних донжонів. Планування трикутне (Константинопольський тип) та прямокутне.

Пристосування до вогнепальної зброї відбувається по всій території Київської землі: спостерігаються спільні риси замків південного Причорномор'я в цілому (Білгород, Кілія), а також до фортець нового етапу — кам'яних замків баштового типу в інших територіях ВКЛ (Білорусь та Литва), який мав місце наприкінці ХІV — початку ХV ст.

Місце розташування фортець-замків переважно за старою системою: на горі або на підвищеннях над річками.

Замки можна поділити за площею. До найбільших замків належать: Київський (1,45 га), Житомирський (1,4 га) та Овруцький (1,2 га) замки. До цієї ж групи можливо долучити Дашівський замок, але його розміри відомі за більш пізніми джерелами. До групи середніх за площею замків відносяться Тягинський (0,73 га) та Мозирський (0,72 га) замки. До найменших належать Остерський (0,46 га), Канівський (0,3 га), Черкаський (0,23 га) та Чорнобильський (0,15 га) замки.

У порівняльному контексті з іншими районами ВКЛ, відзначимо, що на території Литви кам'яна архітектура почала швидко розвиватися у XIV ст. (Виткунас, Забела 2017, с. 59). На території сучасної Білорусі, яка входила до ВКЛ, замки протягом тривалого часу залишалися дерев'яними, близькими до традицій Київської Русі попереднього часу. У XIV ст. тут співіснує дві архітектурні традиції. Перша зберігається від попереднього періоду, у другій спостерігається перехід до кам'яного будівництва. Деякі фортеці, як замок у Гродно, побудований Вітовтом, мав планувальну структуру Константинопольського типу, замкові споруди з каменю. Стіни завтовшки 3 м та 5 веж (Квитницькая 1968, с. 453—468).

Перехід до кам'яної архітектури на території Київської землі також відбувся у XIV — початку XV ст. у південній частині її території. На решті земель залишається дерев'яне будівництво, що, звичайно, пояснювалося не лише певними архаїчними рисами у розвитку фортифікаційного зодчества, але й і наявною перевагою деревини як головного будівельного матеріалу лісової та лісо-степової природної смуги. Проте, між північними та південними фортецями простежуються і деякі спільні риси у типах планування та розмірах замків, запровадженні артилерії та особливостях розміщення знарядь, наявності багатоярусних веж, донжонів, засобах облаштування вогнетривкої поверхні стін, організації посилення оборони за рахунок дерев'яно-земляних конструкцій, ровів, зміцнення воріт, побудови перекидних мостів тощо.

На прикладі Київського замку, який став центром розвитку державності за часів Володимира Ольгердовича, що підкреслюється влаштуванням монетного двору, простежується подальший розвиток системи замків та торгово-економічних відносин. Зі створенням фортифікаційної системи Півдня князем Вітовтом, яка також сприяла торгівельній діяльності на широкому європейському просторі від Кракова до Чорноморського узбережжя, прослідковуються спільні тенденції поступального розвитку Київської землі у складі нової федеративної держави.

ЛІТЕРАТУРА

- Богусевич, В. А. 1952. Розкопки на горі Киселівці. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 66-72.
- Богусевич, В. А. 1963. Розкопки в Путивльському Кремлі. *Археологія*, XV, с. 165-175.
- Брун, Ф. К. 1852. *Путешествие Гильберта де Ланнуа по Южной России в 1421 году*. Одесса.
- Веремейчик, Е. М. 2014. Итоги и перспективы археологического изучения Любеча. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній світ, с. 208-216.
- Веремейчик, О. М. 2020. Історична топографія Любеча X—XI ст. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 105-120.
- Виткунас, М., Забела, Г. 2017. *Городища балтов: неизвестное наследие*. Вильнюс: Lietuvos archeologijos draugija.
- Войтович, Л. 2007. «Очерки по истории Киевской земли» П. Г. Клепатского. В: Клепатский, П. Г. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. Біла Церква: О. Пшонківський, с. 3-12.
- Герцен, А. Г., Науменко, В. Е. 2005. Поливная керамика из раскопок цитадели Мангуца. В: Бочаров, С. Г., Мьш, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стило, с. 257-287.
- Гетаў, В. В. (ред.). 1993. *Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя*. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі.
- Грушевський, М. С. 1993. *Історія України-Руси*. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. С. 1994. *Історія України-Руси*. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. С. 1995а. *Історія України-Руси*. VI: Жите економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. С. 1995б. *Історія України-Руси*. VII: Козацькі часи — до року 1625. Київ: Наукова думка.
- Гошкевич, В. И. 1916. Раскопки на острове против м. Тягинки. В: Гошкевич, В. И. (ред.). *Херсонский городской музей. Древности Херсонского края. Летопись музея за 1914 год*. Херсон: С. Н. Ольховиков и С. А. Ходушин, с. 2-8.
- Гурський, С. Б. 1998. *Військова історія, як складова частина краєзнавчої роботи (на прикладі Білоцерківщини)*. Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева, III. Біла Церква: Буква.
- Древляньські... 2018. *Древляньські старожитності. Археологічні дослідження в Житомирі*. Київ: Стародавній світ.
- Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.
- Квитницькая, Е. Д. 1968. Архитектура XIV—XVI вв. В: Максимов, П. Н. (ред.). *Всеобщая история архитектуры*. 6: Архитектура России, Украины и Белоруссии. XIV — первая половина XIX вв. III, гл. 1. Москва: Стройиздат, с. 453-468.
- Клепатский, П. Г. 2007. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. Біла Церква: О. Пшонківський.
- [Козловська, В. Є.]. 1947. Розкопки в Києві на горі Киселівці у 1940 р. *Археологія*, I, с. 141-151.
- Козубовський, Г. А. 1991. *Находки монет XIV—XV вв. на территории Киева*. Препринт. Киев.

- Козубовський, Г. А. 2016. До хронології карбування монет Володимира Ольгердовича (1362—1394). *Археологія*, 4, с. 27-41.
- Красножон, А. В. 2018. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV—XVIII ст.)*. Одеса: Чорномор'я.
- Куштан, Д. П. 2017. Черкаські замки: литовська доба (XIV—XVI століття). В: *Заповідна Хортиця*. Запоріжжя: Антіпов В. І., с. 47-53.
- Куштан, Д. П. 2018. Історія черкаських замків (XIV—XVIII ст.). В: Степенькіна, П. Я. (ред.). *Україна — на шляху до Незалежності. Матеріали науково-практичної конференції, 6 грудня 2017 р.* Корсунь-Шевченківський: Майдаченко І. В., с. 20-28.
- Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: ІА НАН України.
- Магура, С. 1934. Розкопки на горі Киселівці в Києві 1933 р. *Наукові записки ІІМК*, 1, с. 212.
- Мальченко, О. Є. 1996. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 1, с. 5-23.
- Мальченко, О. Є. 2001. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств XV — середина XVII століть*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Молчановський, Н. 1885. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям)*. Київ: Императорский университет св. Владимира.
- Павлова, В. В. 2007. Сторінки життя та наукова діяльність В. Є. Козловської. *Археологія*, 4, с. 70-83.
- Петраускас, А. В. 2017. Підсумки досліджень Житомирської археологічної експедиції (1988—2015 рр.). *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 223-229.
- Петраускас, А., Хададова, М. 2020. Розкопки на городищі в урочищі Бабина Гора в м. Олевськ. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 37.
- Попельницька, О. 2006. Київський замок XIV—XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 9, с. 48-80.
- Русина, О. В. 1998. *Україна під татарами та Литвою*. Україна крізь віки, 6. Київ: Альтернативи.
- Ситий, Ю., Кондратьєв, І. 2012. Етапи існування Любецького замку в XIV—XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рябакова). *Сіверянський літопис*, 5—6, с. 12-21.
- Сытый, Ю. Н. 2010. Матеріальна культура Любечського замка времён Великого князівства Литовського. В: *Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы. Материалы межгосударственной научной конференции 5—8 июля 2010 г. (г. Брянск), приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде*. Брянск: РИО БГУ, с. 350-356.
- Смирнов, В. Д. 1887. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*. Санкт-Петербург: Университетская типография в Казани.
- Сухобоков, О. В. 1990. *Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований)*. Путивль.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2019. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга.
- Тесленко, І. Б. 2005. Производство поливной керамики в крепости Алустон (Крым). В: Бочаров, С. Г., Мьш, В. Л. (ред.). *Поливаная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилюс, с. 324-348.
- Тесленко, І. Б. 2018. Виробництво поливної посуду в Криму за часів Улуг Улусу. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 7-83.
- Тихомиров, М. Н. 1979. «Список русских городов дальних и ближних». В: Тихомиров, М. Н. *Русское летописание*. Москва: Наука, с. 83-137, 357-361.
- Томашевський, А. П., Павленко, С. В. 2014. Городища і укріплення середньовікової Овручської волости. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній світ, с. 470-512.
- Томашевський, А. П. 2004. Археологічні дослідження літописного Вручого в Овручському проєкті. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-Пресс, с. 264-278.
- Фортеця... 2021. *Фортеця Тягинь. Археологічні дослідження 2019—2021 рр.* Київ; Херсон.
- Шевченко, Н., Ясько, О., Мних, В. 2020. *Вітовци-на. Піщинка на одвічному Шовковому шляху*. Миколаїв: І. Гудим.
- Шовкопляс, А. М. 1957. Керамические комплексы с горы Киселевка в Киеве. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 7, с. 100-102.
- Шовкопляс, Г. М. 1975. Середньовічні художні калі з Києва. *Археологія*, 16, с. 104-114.
- Şlapac, M. 2020. *Castelologia comparată*. Chişinău: Arc.

REFERENCES

- Bohusevych, V. A. 1952. Rozkopky na hori Kyselivtsi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 3, s. 66-72.
- Bohusevych, V. A. 1963. Rozkopky v Putyvl'skomu Kremli. *Arkheolohiia*, XV, s. 165-175.
- Brun, F. K. 1852. *Puteshestvie Gilberta de Lannua po Iuzhnoi Rossii v 1421 godu*. Odessa.
- Veremeichik, E. M. 2014. Itogi i perspektivy arkheologicheskogo izucheniia Liubecha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iaty A. V. Kuzi*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 208-216.
- Veremeichyk, O. M. 2020. Istorychna topohrafiia Liubecha X—XI st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 105-120.
- Vitkunas, M., Zabela, G. 2017. *Gorodishcha baltov: neizvestnoe nasledie*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija.
- Voitovich, L. 2007. «Ocherki po istorii Kievskoi zemli» P. G. Klepatskogo. In: Klepatskii, P. G. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli. Litovskii period*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskii, s. 3-12.
- Hietau, V. V. (ed.). 1993. *Archaealohiia i numizmatyka Bielarusi: encyklopedyja*. Minsk: Bielaruskaja Encyklopedyja imia Pietrusia Broŭki.
- Hrushevskiy, M. S. 1993. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. IV: XIV—XVI viki — vidnosyny politychni. Kyiv: Naukova dumka.
- Hrushevskiy, M. S. 1994. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. In: Suspyno-politychnyi i tserkovnyi ustroi i vidnosyny v ukrainskoruskykh zemliakh XIV—XVII vikiv. Kyiv: Naukova dumka.
- Hrushevskiy, M. S. 1995a. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. VI: Zhytie ekonomichne, kulturne, natsionalne XIV—XVII vikiv. Kyiv: Naukova dumka.
- Hrushevskiy, M. S. 1995b. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. VII: Kozatski chasy — do roku 1625. Kyiv: Naukova dumka.
- Goshkevich, V. I. 1916. Raskopki na ostrove protiv m. Tiaginki. In: Goshkevich, V. I. (ed.). *Khersonskii gorodskoi muzei. Drevnosti Khersonskogo kraia. Letopis muzeia za 1914 god*. Kherson: S. N. Olkhovikov i S. A. Khodushin, s. 2-8.
- Hurskyi, S. B. 1998. *Viiskova istoriia, yak skladova chastyna kraieznavchoi roboty (na prykladi Bilotserkivshchyny)*. Kraieznavchi chytannia imeni o. Petra Lebedyntseva, III. Bila Tserkva: Bukva.
- Drevlianski... 2018. *Drevlianski starozhytnosti. Arkheolohichni doslidzhennia v Zhytomyri*. Kyiv: Starodavnii svit.
- Ivakin, H. Yu. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII — seredyny XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy)*. Kyiv.
- Kvitnitskaia, E. D. 1968. Arkhitektura XIV—XVI vv. In: Maksimov, P. N. (ed.). *Vseobshchaia istoriia arkhitektury*.

6: Arkhitektura Rossii, Ukrainy i Belorussii. XIV — pervaia polovina XIX vv. III, gl. 1. Moskva: Stroizdat, s. 453-468.

Klepatskii, P. G. 2007. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli. Litovskii period*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskiy.

[Kozlovskaya, V. Ye.]. 1947. Rozkopky v Kyievi na hori Kyselivtsi u 1940 r. *Arkheolohiia*, I, s. 141-151.

Kozubovskii, G. A. 1991. *Nakhodki monet XIV—XV vv. na territorii Kieva*. Preprint. Kiev.

Kozubovskiy, H. A. 2016. Do khronolohii karbuвання monet Volodymyra Olherdovycha (1362—1394). *Arkheolohiia*, 4, s. 27-41.

Krasnozhan, A. V. 2018. *Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia (XV—XVIII st.)*. Odesa: Chornomor'ia.

Kushtan, D. P. 2017. Cherkaski zamky: lytovska doba (XIV—XVI stolittia). In: *Zapovidna Khortytsia*. Zaporizhzhia: Antipov V. I., s. 47-53.

Kushtan, D. P. 2018. Istoriiia cherkaskykh zamkv (XIV—XVIII st.). In: Stepenkina, P. Ya. (ed.). *Ukraina — na shliakhu do Nezalezhnosti. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii, 6 hrudnia 2017 r.* Korsun-Shevchenkivskiy: Maidachenko I. V., s. 20-28.

Kushtan, D., Lastovskiy, V. 2016. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: IA NAN Ukrainy.

Mahura, S. 1934. Rozkopky na hori Kyselivtsi v Kyievi 1933 r. *Naukovi zapysky IIMK*, 1, s. 212.

Malchenko, O. Ye. 1996. Typolohiia zamkovykh ta miskykh fortyfikatsiinykh system na pivdenno-skhidnomu ukrainskomu porubizhzhii (kinets XIV — seredyna XVII st.). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 1, s. 5-23.

Malchenko, O. Ye. 2001. *Ukripleni poseleння Bratslavskoho, Kyivskoho i Podil'skoho voievodstv XV — seredyna XVII stolit*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.

Molchanovskii, N. 1885. *Ocherk izvestii o Podolskoi zemle do 1434 g. (preimushchestvenno po letopisiam)*. Kiev: Imperatorskii universitet sv. Vladimira.

Pavlova, V. V. 2007. Storinky zhyttia ta naukova diialnist V. Ye. Kozlovskoi. *Arkheolohiia*, 4, s. 70-83.

Petrauskas, A. V. 2017. Pidsumky doslidzhen Zhytomyrskoi arkheolohichnoi ekspedyttsii (1988—2015 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-ricchhia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 223-229.

Petrauskas, A., Kladadova, M. 2020. Rozkopky na horodyskhi v urochyskhi Babyna Hora v m. Olevsk. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 37.

Popelnytska, O. 2006. Kyivskiy zamok XIV—XVII st. u svitli pysemnykh ta arkheolohichnykh dzherel. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 9, s. 48-80.

Rusyna, O. V. 1998. *Ukraina pid tataramy ta Lytvoiu*. Ukraina kriz viky, 6. Kyiv: Alternatyvy.

Sytyi, Yu., Kondratiev, I. 2012. Etapy isnuвання Liubetskoho zamku v XIV—XVII st. (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen B. O. Rybakova). *Sivertianskyi litopys*, 5—6, s. 12-21.

Sytyi, Iu. N. 2010. Materialnaia kultura Liubechskogo zamka vremen Velikogo kniazhestva Litovskogo. In: *Russkoe nasledie v stranakh Vostochnoi i Tsentralnoi Evropy. Materialy mezghosudarstvennoi nauchnoi konferentsii 5—8 iulia 2010 g. (g. Briansk), priurochennoi k 600-letiiu bitvy pri Griunvalde*. Briansk: RIO BGU, s. 350-356.

Smirnov, V. D. 1887. *Krymskoe khanstvo pod verkhoventvom Ottomanskoi Porty do nachala XVIII veka*. Sankt-Peterburg: Universitetskaiia tipografiia v Kazani.

Sukhobokov, O. V. 1990. *Drevnerusskii Putivl i ego okrug (po materialam arkheologicheskikh issledovani)*. Putivl.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 2019. *Davnii Putyvl*. Kyiv; Sumy: Universytetska knyha.

Teslenko, I. B. 2005. Proizvodstvo polivnoi keramiki v kreposti Aluston (Krym). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, s. 324-348.

Teslenko, I. B. 2018. Vyrobyntstvo polyv'ianoho posudu v Krymu za chasiv Uluh Ulusu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 7-83.

Tikhomirov, M. N. 1979. «Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnykh». In: Tikhomirov, M. N. *Russkoe letopisanie*. Moskva: Nauka, s. 83-137, 357-361.

Tomashevskii, A. P., Pavlenko, S. V. 2014. Gorodishcha i ukrepleniia srednevekovoi Ovruchskoi volosti. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iaty A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 470-512.

Tomashevskiy, A. P. 2004. Arkheolohichni doslidzhennia litopysnoho Vruchoho v Ovrutskomu proekti. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-Press, s. 264-278.

Fortetsia... 2021. *Fortetsia Tiahyn. Arkheolohichni doslidzhennia 2019—2021 rr.* Kyiv; Kherson.

Shevchenko, N., Yasko, O., Mnykh, V. 2020. *Vitovshchyna. Pishchynka na odvichnomu Shovkovomu shliakhu*. Mykolaiv: I. Hudym.

Shovkopliias, A. M. 1957. Keramicheskie komplekxy s gory Kiselevka v Kieve. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 7, s. 100-102.

Shovkopliias, H. M. 1975. Serednovichni khudozhni kakhli z Kyieva. *Arkheolohiia*, 16, s. 104-114.

Şlapac, M. 2020. *Castelologia comparată*. Chişinău: Arc.

S. O. Biliaieva

THE FORTRESSES OF THE GREAT LITHUANIAN PRINCIPALITY ON THE TERRITORY OF THE KIEVAN AREA (HISTORY OF RESEARCH)

The study of fortresses on the territory of the Kyiv area in the Lithuanian period is one of the actual tasks of the formation of a new look on the Ukrainian history. As it is known it was the stage of the castell tower system of fortification, taking not only defense, but social and political, economic position, status of administrative centers and places of living of the social elite.

In the course of the Lithuanian period, the following stages of the development of system of castell constructing are fixed: At the end of 14th — at the beginning of 15th century the castell tower system of fortification had been formed;

On the second stage at the middle of 15th — in the second half of 16th century — the period of adaptation of the castell tower system to the artillery and the appearance of the system of basteja.

In the Kyiv area two types of fortress constructing were fixed. The North and central parts of the area: the continuation of Old Rus traditions of the fortification on the base of wooden and earth constructions with two or three flour wooden towers. The transmission to the arm stage on the base of artillery took place. Planning structure: triangle and rectangular forms.

On the South — the transition to the stone tower system, fortified with wooden-earth constructions and stone counterforts, two or three flour towers, distribution of European types artillery. Planning structure: triangle and rectangular forms.

For example: the Kyiv Castle which became the center of statehood in the time of Vladimir Olgerdovich; the system of castles in the rest of the territory; the creation of the fortification system of the South by Prince Vytautas, which facilitated trade in Europe from Krakow to the Black Sea coast and composition of the new federal state.

Keywords: Kyiv area, fortress, castle, typology.

Одержано 18.03.2022

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, професор УДПУ, Київ, Україна.

BILIAIEVA Svitlana, Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, professor USPU, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9437-3259, e-mail: svitbil@ukr.net.